

Van bevrijding naar verbinding

George Gelauff, 14-9-2020

We leven nu 75 jaar na de bevrijding. In 1945 zijn we bevrijd van de verschrikkingen van de Duitse en Japanse bezetting. Het was vrede na onnoemelijk veel leed, een ontelbaar aantal slachtoffers en vernietiging op ongekennde schaal. Alleen niet overal, in Indonesië liet na de capitulatie van Japan de bevrijding nog vijf jaar op zich wachten. Pas na honderdduizend slachtoffers volgde in Indonesië de bevrijding, van Nederlandse koloniale overheersing wel te verstaan.

In de 75 jaar na 1945 zijn veel Nederlanders van nog veel meer bevrijd. Na een periode van wederopbouw maakte armoede plaats voor materiële welvaart. In een proces van individualisering en emancipatie bevrijdden mensen zich uit de knellende banden van de collectiviteit en uit achterstelling. Door deelname aan de Europese Unie en internationale handelsrelaties maakte Nederland deel uit van een wereld waar grenzen tussen landen zich (deels) openen.

Die bevrijdingsbewegingen hebben een keerzijde. De huidige coronacrisis is niet de eerste crisis die Nederland na de oorlog meemaakte. Door technologische ontwikkelingen verloren mensen hun baan en bleken niet in staat een andere gelijkwaardige werkkring te vinden. De samenleving worstelt hoe om te gaan met migratie en ongelijkheid. En bovenal berokkent onze huidige levenswijze de aarde op veel plaatsen schade.

Van de keerzijden van de bevrijding worden we ons steeds meer bewust. Dat betekent niet dat we terug moeten naar verzuiling en achterstelling, maar dat we op zoek moeten naar verbinding. Verbinding met de aarde, met elkaar en met onszelf.

Bevrijding uit armoede

Nederland kwam na Duitsland economisch het meest beschadigd uit de oorlog.¹ Na de oorlog pakte Nederland de wederopbouw voortvarend aan: bruggen, haveninstallaties en fabrieken herstellen, gebombardeerde steden weer opbouwen en nieuwe stadswijken aanleggen om de woningnood te verminderen, machines en treinen produceren en importeren. Het kostte drie jaar om de schade aan gebouwen en infrastructuur te herstellen (zie ook figuur 1). Amerikaanse hulp ondersteunde de doorstart van de economie, van 1948 tot en met 1951 kreeg Nederland 1 miljard dollar hulp via het Marshall plan.² Omgerekend was dat in die tijd 3,5 miljard gulden, wat gecorrigeerd voor inflatie in 2019 zou neerkomen op ongeveer 16 miljard euro.³ Opvallend genoeg was de 'hulp' uit Indonesië hoger. Bij de soevereiniteitsoverdracht bracht Nederland de jonge republiek vele miljarden guldens meer in rekening dan de Marshallhulp van 3,5 miljard gulden.

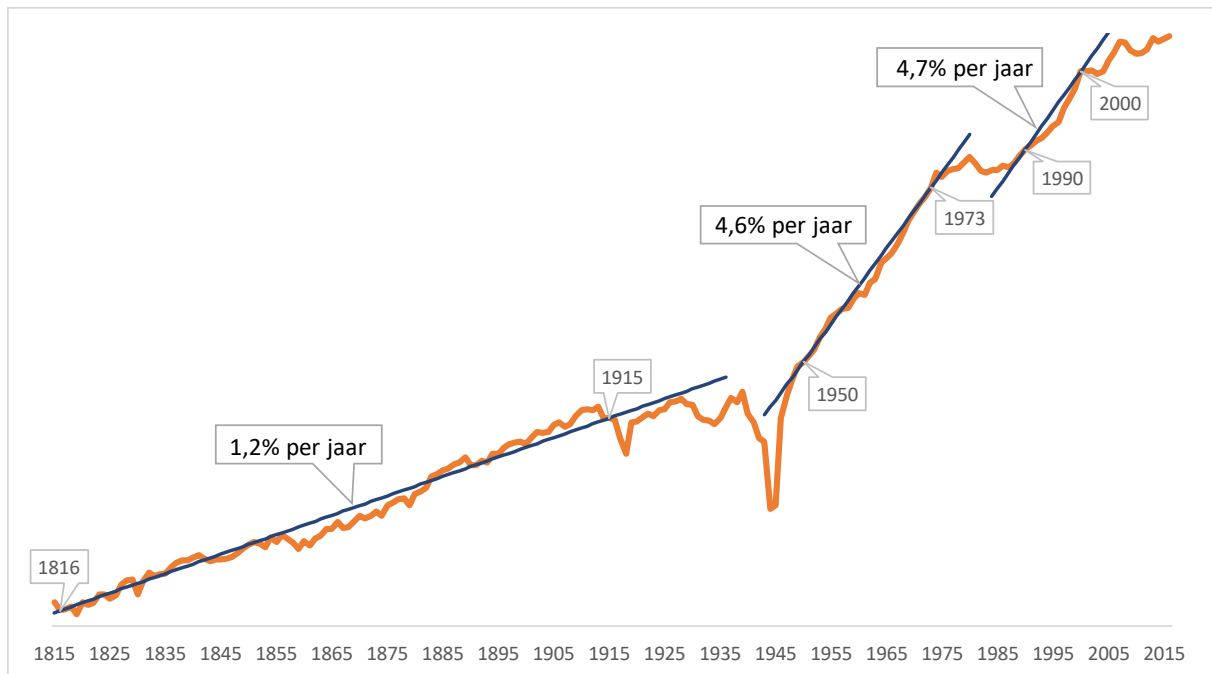
Het leven was sober. Geleide loonpolitiek hield de lonen jarenlang laag. Verstelde kleding ging van oudere kinderen naar jongere. Legio zijn de verhalen van jonge stellen die soms jarenlang inwoonden op één kamer en zich op allerlei manieren moesten aanpassen aan de hoofdbewoners. Geen herrie maken, koken nadat de hoofdbewoners klaar waren met de afwas, afspreken wanneer je terecht kon in de badkamer.

¹ Kromhout, B. (2007). De wederopbouw van Nederland. Historisch Nieuwsblad 5/2007.

² Kromhout, B. (2007). *op. cit.*

³ Hoek, A.-L. en E. van der Kleij (19 augustus 2020). De prijs van de onafhankelijkheid: Hoe Nederland profiteerde van 'Indië'. Groene Amsterdammer.

Dat veranderde in de loop van de jaren vijftig. Op de vleugels van technologische vooruitgang, internationale handel en groei in andere landen steeg de materiële welvaart (gemeten als reëel bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking) in Nederland met maar liefst gemiddeld 4,6% per jaar gedurende 23 jaar: 1950-1973. Figuur 1 laat zien dat dit in de periode vanaf 1815 nog nooit eerder is vertoond, ook niet tijdens de industriële revolutie.

Figuur 1 Reëel bbp per hoofd van de bevolking, Nederland, 1815-2016, logaritmische schaal

Bron: Maddison Project Database, version 2018. Bolt, Jutta, Robert Inklaar, Herman de Jong en Jan Luiten van Zanden (2018), "Rebasing 'Maddison': new income comparisons and the shape of long-run economic development" Maddison Project Working Paper, nr. 10. Beschikbaar voor download op www.ggdc.net/maddison.

Mensen kregen steeds meer te besteden, aangewakkerd door een krappere wordende arbeidsmarkt. Topjaren waren 1954 en 1964, de reële CAO lonen stegen in beide jaren met maar liefst 10%.⁴ Nu niet meer voorstelbaar, een gezin had gewoon 10% meer te besteden dan het jaar daarvoor. Met de stijgende welvaart deden allerlei apparaten hun intrede. Stofzuiger, wasmachine en koelkast spaarden veel tijd uit in het huishouden. Steeds meer mensen kochten een tv-toestel en een auto. De auto veranderde Nederland en maakte de wereld groter: snelwegen en slaapsteden groeiden, historische pleinen in binnensteden veranderden in parkeerplaatsen, mensen gingen met vakantie naar het buitenland.

De verzorgingsstaat groeide door de uitbouw van sociale verzekeringen en voorzieningen. In 1949 werd de Werkloosheidswet (WW) ingevoerd. Vanaf 1957 betaalden alle werkenden verplicht mee aan het collectief basispensioen voor ouderen via de Algemene Ouderdomswet (AOW). In 1963 ontstond de Algemene Kinderbijslagwet, in 1965 de Algemene Bijstandswet en in 1966 de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO). De staat bood steeds meer bescherming tegen inkomensverlies. Mensen in moeilijke omstandigheden waren veel minder afhankelijk van de liefdadigheid van kerken en rijke particulieren.

⁴ CBS, Terugblikken: een eeuw in statistieken, 2010.

Bevrijding uit collectiviteit en achterstelling

De sociale verbanden in de wederopbouwperiode kennen we nu bijna niet meer terug. Neem als voorbeeld het leven van een jonge vrouw. Je was een flink aantal jaar naar school geweest en had met wat je geleerd had een baan gevonden bij de overheid. Onderaan de ladder leerde je opzien tegen hooggeplaatsten en doen wat je opgedragen werd. Je baas was commies of misschien wel net bevorderd naar hoofdcommies na een dertigjarige carrière in dezelfde functie. Daarboven (maar nog lager dan de directeur) stonden de referendaris en de (hoofd)administrateur. Daar kwam je nooit, die spraken alleen met jouw baas. Ondertussen ontmoette je de man van je dromen. Na een degelijke verlovingstijd, waarin je je uitzet bij elkaar spaarde en uit alle macht probeerde een woning te vinden, trouwde je want dat hoorde nu eenmaal. Niet alleen volgens de voorschriften van de kerk, maar ook volgens breed gedeelde opvattingen in de samenleving. Alleen, daar ging je baan. Tot 1957 volgde na het huwelijk voor vrouwen automatisch ontslag bij de overheid. Je was thuis nodig om te zorgen voor het huishouden en de kinderen die al snel kwamen. Moest je met een ziek kind naar de dokter dan luisterde je vol ontzag naar zijn advies. De status van notabelen was hemelhoog.

Kunnen we ons nu nog enigszins indenken wat een bevrijding individualisering en emancipatie zijn geweest? Geholpen door wetenschap en technologie: de anticonceptie pil. Weg uit de verzuilde en autocratische jaren vijftig en vroege jaren zestig. Zelfontplooiing en zelfbeschikking in plaats van gehoorzaamheid en opzien. Zoals veel maatschappelijke omwentelingen ging het niet vanzelf. Lange haren, popmuziek, hippies, seksuele vrijheid, Dolle Mina's die baas wilden zijn in eigen buik, rellen in steden. Walter Laqueur schrijft over de moeizame sociale veranderingen in Nederland in de jaren zestig en zeventig:⁵

De diepere oorzaken van de Nederlandse malaise zijn voor een groot deel geworteld in de starheid van de sociale structuren van het land, de strikte religieuze verdeeldheid in het politieke en culturele leven en, in het algemeen, de zware last van de traditie, die verandering en vernieuwing zeer moeilijk maakt.

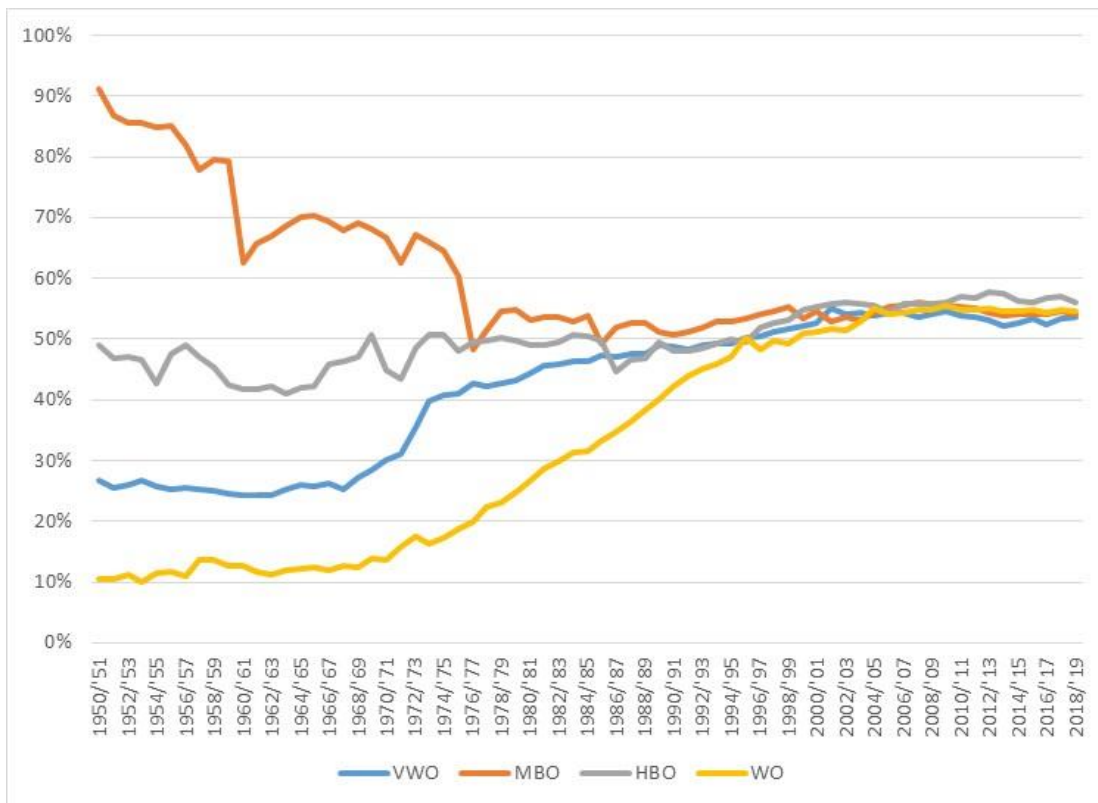
Laqueur stelt dan ook dat er een proces verwant met een culturele revolutie plaatsvond in Nederland. Er veranderde veel. In het kielzog van de emancipatie van vrouwen volgde de LHBTQ gemeenschap met in 2001 legalisering van het homohuwelijk in Nederland als eerste land ter wereld.

En realiseren we ons nog wat deze veranderingen tot stand hebben gebracht? De emancipatie van vrouwen bleek sterk in het onderwijs. Figuur 2 toont de snelle inhaalslag in het VWO in de jaren 70, waarna de stijging gestaag doorloopt totdat de aantallen mannelijke en vrouwelijke gediplomeerden ongeveer gelijk zijn begin jaren negentig. De inhaalslag in het wetenschappelijk onderwijs is nog spectaculairder. Was begin jaren zestig nog een van de tien afgestudeerden in het WO vrouw, vooral in de jaren tachtig en negentig verdween de achterstand volledig om na de eeuwwisseling te stijgen naar een hoger aandeel van vrouwen dan van mannen.

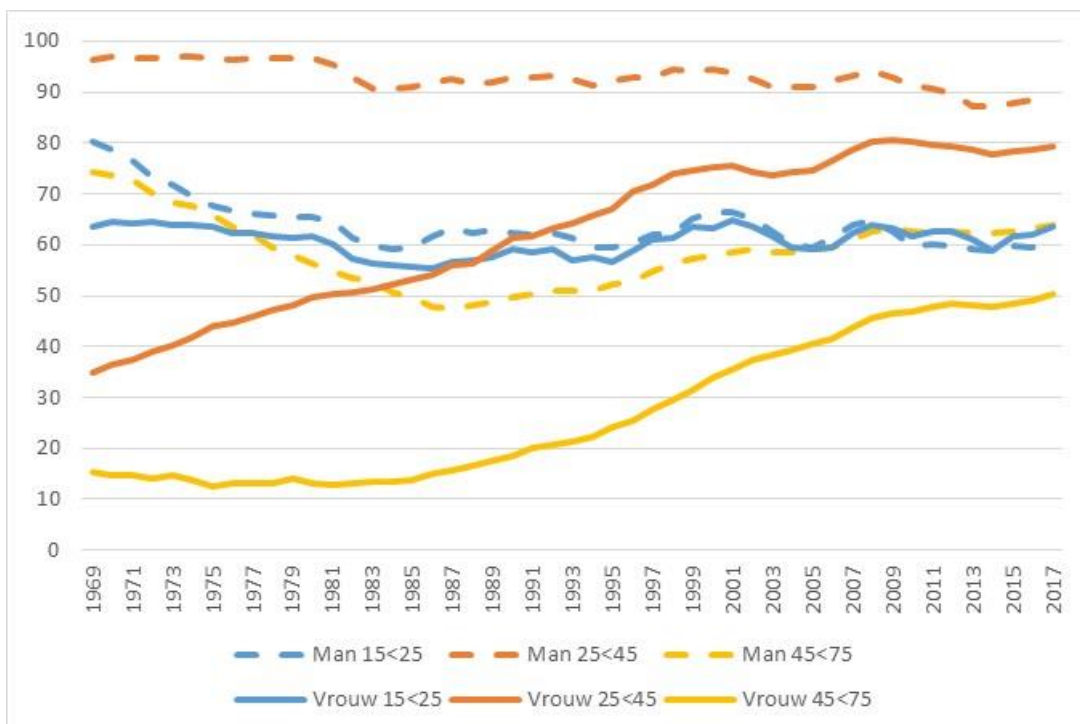
Eenzelfde beeld toont de arbeidsmarkt. De arbeidsdeelname van (gehuwde) vrouwen steeg gigantisch als gevolg van de met opleiding samenhangende wens zich in een baan te ontplooien en door de maatschappelijk acceptatie van werkende vrouwen. Figuur 3 laat zien dat vanaf de jaren zeventig vrouwen tussen de 25 en 45 jaar massaal kiezen voor een betaalde baan. Waar in 1969 iets meer dan drie van elke tien vrouwen in deze leeftijdsgroep werken, is dat aan het begin van de eenentwintigste eeuw opgelopen tot acht van de tien. En eenmaal aan het werk blijf je aan het werk. Dus begint twintig jaar later de participatie van vrouwen boven de 45 ook op te lopen. De stijgende arbeidsdeelname van vrouwen is een belangrijke factor achter de sterke economische groei in de

⁵ Laqueur, W. (1992). Europe in our time: a history 1945 – 1992. Viking, p461 (mijn vertaling).

jaren negentig. Figuur 1 laat zien dat in de periode 1990-2000 de groei net zo hoog was als in de gouden jaren 1950-1973.

Figuur 2 Aandeel vrouwen in aantal afgestudeerden per schooljaar (bron CBS)

Figuur 3 Netto arbeidsparticipatie (werkenden / relevante bevolkingsgroep) naar geslacht en leeftijd in % (bron CBS)

Bevrijding van grenzen

Na de verwoestende Tweede Wereldoorlog werd 'Nooit meer oorlog' de belangrijkste drijfveer achter de vorming van de Europese Unie. De visie van de geestelijke vaders van de Europese samenwerking, Jean Monnet en Robert Schuman, was om de productie van kolen en staal onder gemeenschappelijk gezag te plaatsen. Zo zouden afzonderlijke landen niet langer controle hebben over de productie van de middelen die cruciaal waren om oorlog te voeren. Op 9 mei 1950 publiceerden ze hun visie in het Schuman plan. Op 18 april 1951 ondertekenden Frankrijk, Duitsland, Italië, België, Nederland en Luxemburg in Parijs het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), die zou ingaan op 23 juli 1952. Daarmee was de Europese samenwerking een feit. De datum van 9 mei 1950 geldt sindsdien als de geboortedag van de Europese Unie.

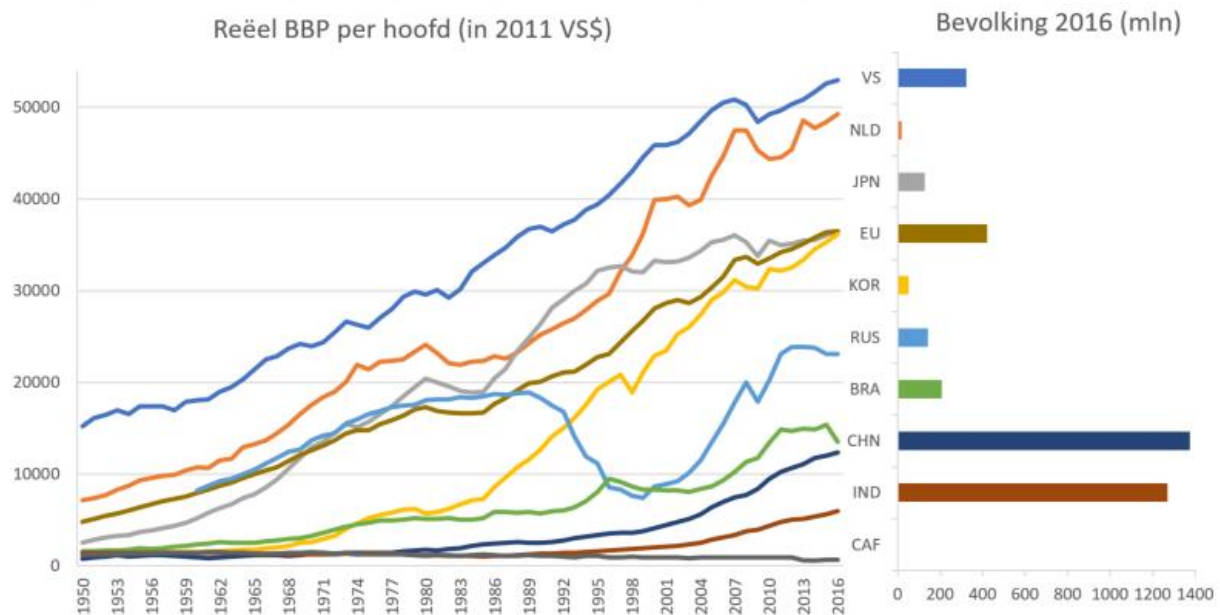
Verminderen van grenzen droeg niet alleen bij aan vrede en veiligheid, steeds meer verschoof het kenmerk van het Europese project naar de interne markt. De EGKS werd een economisch succes, de staalproductie groeide snel en de handel tussen de zes lidstaten floreerde. De samenwerking verbreedde, naar andere economische sectoren zoals landbouw, naar onderzoek, naar regionale cohesie, naar bewaking van buitengrenzen, *etc.* De samenwerking verdiepte van verlagen en afschaffen van tarieven op onderlinge handel tot opheffen van binnengrenzen en uiteindelijk zelfs tot een zeker in het nazien niet onomstreden gemeenschappelijke munt. En de Unie groeide naar (na de Brexit) 27 deelnemende landen.

Grenzen voor mensen werden ook diffuser. In de jaren zestig en zeventig deed de zogeheten 'gastarbeider' zijn intrede in Nederland. De banen lagen voor het oprapen in die tijd en bedrijven kregen steeds meer moeite om mensen te vinden voor zwaar en onaangenaam werk. Dus haalden ze liefst laag opgeleide werknemers eerst uit Italië, Spanje en Joegoslavië, later uit Turkije en Marokko. Bedrijven deden hun voordeel met goedkope arbeidskrachten, de samenleving draaide op voor integratie en huisvesting. In de loop van de tijd vestigden zich steeds meer mensen van verschillende nationaliteit in Nederland voor een opleiding, voor werk of op de vlucht voor oorlog en geweld in hun land van herkomst.

Samenwerking binnen de Europese Unie past in het naoorlogs proces van globalisering, aangejaagd door technologische innovatie. Informatie- en communicatietechnologie maakte het mogelijk productieketens op te knippen en over meerdere landen te verspreiden. De uitvinding van de container zorgde voor een majeure verlaging van transportkosten door een vergaande standaardisatie in transport en afhandeling van goederen. Grenzen in de vorm van handelsbarrières en importtarieven werden verlaagd.

Globalisering bood kansen voor landen die er een stuk minder goed voor stonden dan het rijke westen. De opkomst van Japan begon al vroeg (zie figuur 4). Auto's staan symbool voor de globalisering van Japan. In de tweede helft van de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig verschenen de Datsun, Toyota, Honda, Mazda, Subaru, Suzuki en Mitsubishi in de Nederlandse showrooms. En niet alleen in Nederland, met hun vooruitstrevende productiemethoden bracht de Japanse auto-industrie de Amerikaanse autobedrijven aan het wankelen. Zuid Korea is een van de Aziatische tijgers die in de twee decennia rond de eeuwwisseling een gigantische ontwikkeling doormaakten. Dankzij investeringen in conglomeraten (Samsung) en niet in het minst ook door de opleiding van vrouwen, die hun verkregen kennis overbrachten op hun kinderen. Van meer recente datum is de groei van China en India. De stijging van het bbp per hoofd lijkt nog bescheiden, maar het rechterdeel van figuur 4 laat zien om welke enorme bevolkingsomvang dit gaat. In China en India ontworstelen honderden miljoenen mensen zich aan armoede. Verlichting van armoede gaat

gepaard met een aanzienlijke verbetering van de levensomstandigheden.⁶ Een sprekend gevolg daarvan is de enorme daling van de sterfte van kinderen en van moeders. Sinds 1990 is de dood van meer dan honderd miljoen kinderen afgewend.

Figuur 4 Materiële welvaart en bevolkingsomvang

VS=Verenigde Staten, NLD=Nederland, JPN=Japan, EU=Europese Unie, KOR=Zuid Korea, RUS=Rusland, BRA=Brazilië, CHN=China, IND=India, CAF=Centraal Afrikaanse Republiek

Bron: Maddison Project Database, version 2018. Bolt, Jutta, Robert Inklaar, Herman de Jong en Jan Luiten van Zanden (2018), "Rebasing 'Maddison': new income comparisons and the shape of long-run economic development" Maddison Project Working Paper, nr. 10. Beschikbaar voor download op www.ggd.net/maddison.

De keerzijde van de bevrijding: crises

Er was natuurlijk niet alleen maar sprake van bevrijding in de achterliggende 75 jaar. Na de gouden jaren 1950-1973 ging het goed mis in de jaren zeventig en tachtig (zie ook figuur 1). De oliecrisis van 1973 markeerde de omslag. Spanningen kwamen aan het licht die zich al langer aan het opbouwen waren. Door loonstijgingen kwamen bedrijven in problemen en moesten werknemers ontslaan. Arbeidsongeschiktheid bleek voor werkgevers en werknemers (ten koste van de overheid) een aantrekkelijke optie om mensen te laten afvloeien met een uitkering van 80% van het laatst verdiende inkomen tot aan het pensioen.⁷ Op het hoogtepunt van de crisis was 30% van de beroepsbevolking aangewezen op de sociale zekerheid.⁸ De overheidsuitgaven en het overheidstekort liepen sterk op. Met een bezuinigingsbeleid en loskoppelen van overheidslonen en uitkeringen van de loonontwikkeling doorbrak de overheid de crisis. Bestrijden van de crisis duurde tot het eind van de jaren tachtig, niet alleen in Nederland maar in vele Westerse economieën. Dat ging gepaard met veel maatschappelijke spanningen, regelmatig vlogen er stenen en wolven traangas door de centra van Amsterdam en Den Haag. Ondertussen was er een generatie jongeren van school gekomen die niet of met grote moeite aan het werk konden komen.

⁶ Banerjee, A. en E. Duflo (2019). Good economics for hard times: Better answers to our biggest problems. Allen Lane, p 180.

⁷ CPB (1997). Challenging Neighbours: rethinking German and Dutch economic institutions. Springer, p164.

⁸ Bijna 10% van de beroepsbevolking kreeg een WW-uitkering, 14% een WAO-uitkering en 6% een Ziektebewetuitkering. (Zie CPB, 1997, *op. cit.*, p165)

Er volgden meer economische crises. Na overoptimisme over de mogelijkheden van digitale technologie klapten de beurskoersen van technologie-aandelen in elkaar begin jaren 2000. In 2008 bracht de financiële sector de wereldeconomie aan het wankelen en konden centrale banken alleen met drastische maatregelen het financiële systeem overeind houden. In Europa sloeg de brand over naar de overheidsfinanciën door de vervlechting van banken en overheden in de eurozone. Omstreden bezuinigingen volgden.

Nu zitten we midden in de crisis veroorzaakt door het COVID-19 virus dat aanzienlijke aantallen slachtoffers eist en nog maar kort geleden de zorg onder extreme druk zette. Een combinatie van dalende vraag en beperkt aanbod heeft tot ongekende economische terugval geleid. Consumenten beperken hun aankopen. Bedrijven moesten soms eerst verplicht sluiten en konden later door afstandsrestricties veel minder klanten bedienen. De horeca, het toerisme, het openbaar vervoer en de cultuursector zijn hard geraakt. Waar dat kan moeten bedrijven hun processen aanpassen door medewerkers grotendeels thuis te laten werken. De overheid springt bij door miljarden aan ondersteuning te geven. Maatschappelijk stijgt de spanning doordat mensen maanden lang beperkt worden in hun bewegingsvrijheid en onderlinge contacten.

Banenverlies

Ondertussen hebben ook structurele veranderingen grote gevolgen. Technologie en in mindere mate globalisering vernietigen arbeidsplaatsen in het westen. Mensen die werken in fabrieken of administratieve taken verrichten verliezen hun baan. Een extra robot in een regio in de VS vermindert de werkgelegenheid met 6,2 werknemers en verlaagt de lonen.⁹ De compenserende effecten, waar economen vaak van uit gaan, treden niet op, zelfs niet in de VS dat toch lang is gezien als hét land waar mensen gemakkelijk verhuizen voor een andere baan.¹⁰ Enerzijds verhuizen laag opgeleide mensen minder dan verwacht naar plekken waar wel werk is. De huizenprijzen dalen in hun woonplaats waardoor hun huis te weinig waard is om elders een ander huis te kunnen kopen. Ze verdienen te weinig om de dure kinderopvang in de VS te kunnen betalen en hebben dus vrienden of grootouders nodig die bij hen in de buurt wonen. Ze zijn bovendien sociaal gebonden aan hun woonplaats. Vrienden ontmoet je bij je thuis, in de plaatselijk kroeg of op de tribune van het sportveld. Omscholen is lastig als je al jaren geen opleiding meer gevolgd hebt. Het vangnet van de sociale zekerheid is te laag in Angelsaksische landen om deze nadelen op te heffen. Anderzijds komt er in de getroffen regio's geen andere hoogwaardige werkgelegenheid tot stand, die ook extra banen voor lager opgeleiden zou genereren, bv in de detailhandel of persoonlijke dienstverlening. Hoog opgeleiden vinden de getroffen steden niet aantrekkelijk om te wonen, want er zijn onvoldoende trendy voorzieningen. Zo raken gebieden met traditionele industrie in verval. De 'rustbelt' in de VS met Detroit en Pittsburgh vormt het sprekend voorbeeld, maar ook gebieden in Noord Engeland zijn sterk getroffen door de-industrialisatie.

Vaak wordt globalisering genoemd als de belangrijkste reden voor deze achteruitgang. Alle industriële banen zouden naar lage lonen landen zijn verdwenen. Toch is daar maar in beperkte mate sprake van, automatisering is een veel belangrijker reden. Onderzoek laat zien dat verschuiving van banen naar China en andere lage lonen landen een vijfde deel verklaart van het banenverlies in de industrie in de VS.¹¹ Voor andere westerse landen is dat aandeel nog kleiner. Dus slechts een beperkt deel van de westerse banen is 'naar China verdwenen'. Daar komt bij dat globalisering natuurlijk ook banen genereerd heeft in exporterende sectoren. In de VS blijken er ongeveer evenveel banen in

⁹ Acemoglu en Restrepo, 2017, vermeld in Banerjee en Duflo (2019), *op. cit.*, p 231.

¹⁰ Banerjee en Duflo (2019), *op. cit.*, p 45.

¹¹ Sandbu, M. (2020). *The economics of belonging: A radical plan to win back the left behind and achieve prosperity for all*. Princeton University Press, p77-78.

de industrie gecreëerd te zijn als er verloren zijn gegaan. Het is alleen wel een ander type banen, ze vragen andere vaardigheden en bevinden zich in andere regio's. Voor Duitsland is de balans zelfs positief, er zijn meer banen in de industrie bij gekomen dan er verloren zijn gegaan. In Nederland zijn de effecten van globalisering voor de werkgelegenheid ook beperkt voor de van oudsher open economie.¹² Wel creëert globalisering onzekerheid en zien laag- en middelbaar opgeleiden zich vaker als verliezer van de open economie dan hoog opgeleiden.

Immigratie

Een andere boosdoener in het publieke debat over banenverlies is immigratie. Ook dat ligt genuanceerder dan menige verhitte sociale media post beweert. Ten eerste was een overvloed aan banen de oorzaak van de migratiestromen naar Nederland in de jaren zestig en zeventig. Ten tweede maken expats die hier naar toe komen om een reguliere baan te vervullen ook nu nog een substantieel deel uit van de immigratie. Nederland heeft zelfs een regeling die een aantal jaar belastingvoordeel geeft aan hoog opgeleide buitenlandse werknemers. Ten derde overschatten mensen overall in de westerse wereld het aantal immigranten aanzienlijk.¹³ In 2018 denken Nederlanders dat 26% van de bevolking uit immigranten bestaat, terwijl het in feite 12% is.

Als er verdringing van werk door immigranten zou zijn, zou dat ook moeten blijken uit een daling van de lonen van ingezetenen. Daar zijn geen aanwijzingen voor. Nobelprijswinnaars Abhijit Banerjee en Esther Duflo schrijven over de economische effecten van migratie:¹⁴

'Er is geen geloofwaardig bewijs dat zelfs een grote instroom van laagopgeleide migranten de lokale bevolking pijn doet, ook niet de leden van de lokale bevolking die qua vaardigheden het meest op de migranten lijken. Migratie lijkt voor de meeste mensen, migranten en de lokale bevolking, zelfs een verbetering te betekenen.'

Op het eerste gezicht lijkt dat vreemd. Bij eenzelfde hoeveelheid werk zou meer werknemers door immigratie tot baanverlies of druk op de lonen moeten leiden. Toch zijn er goede redenen voor het tegendeel. Nieuwkomers zijn ook consumenten. Ze geven geld uit in winkels, bij kappers etc. Daardoor ontstaan banen, vaak voor laag opgeleiden. De aanwezigheid van migranten kan ook automatisering vertragen en daardoor banen in stand houden. Bovendien ontstaan er beter betaalde banen voor de inheemse bevolking, bijvoorbeeld als voorman of opzichter. Migratie werkt dan vooral negatief uit voor mensen die de wissel naar een andere baan niet kunnen nemen. Daarnaast staat de samenleving voor de niet verwaarloosbare kosten van integratie.

Voor de economische positie van burgers heeft immigratie dus weinig tot geen negatieve gevolgen. Toch roept het veel weerstand en polarisatie op. Die weerstand is voor een deel cultureel. Integratie gaat niet vanzelf en grotere verschillen in de samenleving zijn onvermijdelijk als immigratie toeneemt. Omgaan met culturele verschillen vraagt inspanning van publieke diensten zoals onderwijs, sociaal werk, politie, volkshuisvesting en zorg.¹⁵ Het vraagt ook inspanning van migranten en ingezetenen. Paul Scheffer spreekt over een dubbele verlieservaring. Migrantten verliezen hun bekende wereld en moeten een bestaan opbouwen in een vreemd land met een onbekende taal. Ingezetenen zien hun omgeving veranderen en dienen zich te verhouden tot nieuwe culturen. De kans op conflicten neemt toe.

¹² Euwals, R., S. Groot en G. Meijerink (2019). Globalisering: geringe regionale effecten, wel onzekerheid. CPB Policy Brief.

¹³ Ipsos-Mori (2018). The perils of perception, [link](#). Een vergelijkbare overschatting geldt voor het aandeel moslims in de bevolking. Nederlanders denken dat dit aandeel 20% is terwijl het in feite 5% is.

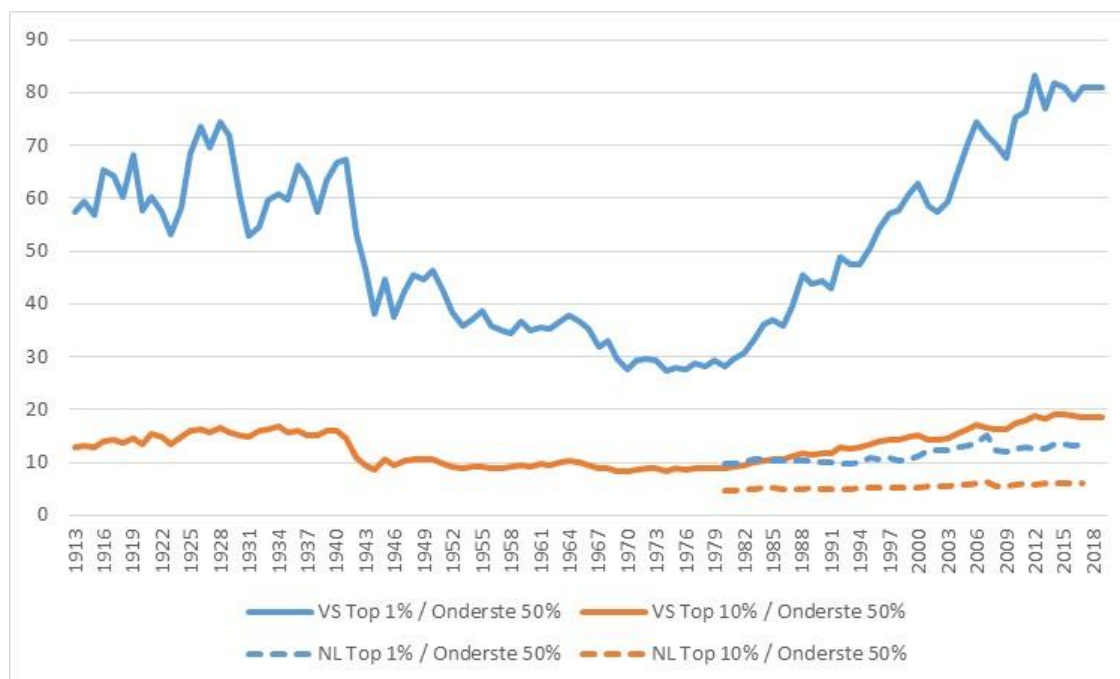
¹⁴ Banerjee en Duflo (2019), *op. cit.*, p13 (mijn vertaling). Zie ook Sandu (2020), *op. cit.*, p 82-82.

¹⁵ Scheffer, P. (2019). Vrijheidszin en verdraagzaamheid, Hugo de grootlezing, Delft.

Naast culturele factoren speelt de zichtbaarheid van globalisering en immigratie een belangrijke rol. Tankers vol containers uit China en burens afkomstig uit andere landen zijn veel beter zichtbaar dan banenverlies door technologische verandering. ‘Buitenlanders’ krijgen dan eerder de schuld in de perceptie van mensen dan anonieme technologie. Morele rechtvaardiging versterkt dat proces.¹⁶ We zien onszelf niet graag als iemand die immigranten of vluchtelingen discrimineert of als racist. Dus moet er wel iets met die immigranten aan de hand zijn als we negatieve gevoelens over hen bij onszelf waarnemen. En ze moeten wel een grote bedreiging zijn. Feiten doen er dan niet zo veel meer toe. Een onderzoek uit 2014 naar de perceptie van het aantal migranten in het VK confronteerde respondenten met hun te hoge inschatting. Op de vraag waar dit door zou komen bleef 47% van de respondenten bij hun foutieve perceptie: ‘Ik denk nog steeds dat ik gelijk heb’.¹⁷

Ongelijkheid

Figuur 1 toont de stijging van de materiële welvaart sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. Vooral tijdens de gouden jaren 1950-1973 profiteerde een groot deel van de bevolking van de stijgende levensstandaard, niet alleen in Nederland maar op veel plaatsen in de westerse wereld. De afgelopen decennia is de indicator uit figuur 1, het bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking, echter steeds minder relevant voor veel burgers. Ongelijkheid is daar debet aan.

Figuur 5 Verhouding hoge inkomens en onderste helft inkomensverdeling. Bron: World Inequality Database

De Amerikaanse droom raakt voor steeds meer mensen in de Verenigde Staten uit het zicht. De World Inequality Database laat zien dat in VS tussen 1979 en 2015, een periode van 36 jaar, het gemiddeld inkomen van de onderste helft van de inkomensverdeling (voor belasting, dollars 2019) niet gestegen is. Voor het perspectief: dat gaat niet over de allerarmste Amerikanen, maar over de helft van alle inkomens in de VS. Daar staat tegenover dat het inkomen van de top 10% verdubbelde en dat van de top 1% bijna verdrievoudigde.¹⁸ Sinds het begin van de jaren zeventig is de inkomensongelijkheid in de VS dan ook buitengewoon sterk gestegen. Figuur 5 toont de verhouding

¹⁶ Banerjee en Duflo (2019), *op. cit.*, p 120.

¹⁷ Raposo, I.G. (12 december 2018). Immigration: The doors of perception, Bruegel opinion, [link](#).

¹⁸ World inequality database, geraadpleegd 3 september 2020, [link](#)

tussen de top 10% en de top 1% ten opzichte van de onderste helft van de inkomensverdeling. Iemand in de top 10% verdiende in 1970 8,3 keer zoveel als iemand in de onderste helft van de verdeling. In 2019 is dat gestegen tot 18 keer zoveel. De verhouding tussen top 1% inkomen en de onderste helft van de verdeling stijgt van 27,5 in 1970 naar maar liefst 81 in 2019. In de VS is de inkomensongelijkheid nu hoger dan aan het begin van de vorige eeuw, de tijd die bekend staat om de rijkdom van mensen als Rockefeller, Carnegie of Ford. Het beeld voor het VK is vergelijkbaar, hoewel minder geprononceerd.

In Nederland lopen de verschillen aanzienlijk minder ver uiteen (zie ook figuur 5). Het inkomen (voor belasting) van de top 10% is in 2017 6,1 maal het inkomen van de onderste helft, vergeleken met een factor 4,6 in 1980. Voor de top 1% ten opzichte van de onderste helft stijgt de verhouding van 9,7 in 1980 naar 13,4 in 2019. Over de periode 1985-2017 stijgt het inkomen van de onderste helft van de verdeling met bijna 40%. Die stijging doet zich echter nagenoeg geheel voor in de tweede helft van de jaren 90. In 2017 is het gemiddeld inkomen van de onderste 50% bijna even hoog als in 2000. Minder sterk dan de in de VS, heeft ook Nederland te maken met al jaren stagnerende inkomens. Daar komt bij dat waar de inkomensongelijkheid relatief laag is, de vermogensongelijkheid in Nederland hoog is in internationaal perspectief.¹⁹

In tegenstelling tot de oorzaak van het verlies van banen is de verspreiding van technologie niet de belangrijkste reden achter de inkomensongelijkheid.²⁰ De toepassing van nieuwe technologieën zoals ICT in bedrijven en organisaties heeft er voor gezorgd dat mensen met een hoge opleiding relatief meer zijn gaan verdienen. Alleen doet dit zich voor in alle rijke landen. De invloed van technologische ontwikkeling kan daarom nooit het verschil verklaren tussen de VS (en andere Angelsaksische landen) en Nederland (en vergelijkbare landen, zoals Denemarken).

De grote inkomensongelijkheid in Angelsaksische landen hangt samen met vier factoren.²¹ Ten eerste hebben grote belastingverlagingen op hoge inkomens in de jaren tachtig het aantrekkelijker gemaakt die hoge inkomens te betalen. De namen van Reagan en Thatcher zijn hier onlosmakelijk mee verbonden. Eerst moesten de rijken het beter krijgen. Dat zou de economische groei verhogen zodat uiteindelijk ook de armen er van zouden profiteren. In de jaren tachtig steunden veel economen deze zienswijze, vaak gebaseerd op theoretische argumenten. Inmiddels heeft een groot aantal empirische studies aangetoond dat lagere belastingen voor de rijken geen extra economische groei opleveren. In het verlengde hiervan heeft, ten tweede, de ideologie van economen over beloningen als prikkel voor hard werken een cultuurverandering teweeg gebracht waarin veel verdienen maatschappelijk steeds meer geaccepteerd werd. Waarbij regelmatig de wereld omkeerde: hoge inkomens van bestuurders van bedrijven waren blijkbaar een vergoeding voor hun grote bijdrage aan het resultaat van de onderneming. Dat er ook sprake kon zijn van puur geluk of het uitbuiten van macht raakte uit het zicht. Juist het opbouwen van een machtspositie speelt, ten derde, bij 'winnaar-neemt-alles' bedrijven (Google, Uber, Amazon). Door alle klanten in een markt aan hun platform te binden genereren deze bedrijven hoge inkomsten en kunnen ze topsalarissen betalen aan hun hoog opgeleide werknemers. Vaak samen met lage lonen en slechte arbeidsomstandigheden voor hun

¹⁹ De OECD (Balestra, C. en R. Tonkin, 2018. *Inequalities in household wealth across OECD countries: Evidence from the OECD Wealth Distribution Database*. OECD Working Paper 88) constateert dat Nederland in 2015 met een vermogensaandeel van 68,3% van de 10% rijkste huishoudens op de tweede plaats staat na de VS (79,5%). Dat beeld is echter vertekend doordat geen rekening gehouden wordt met de omvangrijke pensioenvermogens in Nederland (zie A. Lejour, 2018. *Indicatoren Vermogensongelijkheid*. CPB Notitie). Caminada *et al.* (Caminada, K., K. Goudswaard en M. Knoef, 2014. *Vermogen in Nederland gelijk verdeeld sinds eind negentiende eeuw*. Me Judice.) laat zien dat rekening houdend met pensioenvermogens in 2012 het 10% aandeel 11 %-punten lager is. Maar ook met die correctie behoudt Nederland een hoge plaats in de rangschikking van landen naar vermogensongelijkheid.

²⁰ Banerjee en Duflo (2019), *op. cit.*, p 240.

²¹ Banerjee en Duflo (2019), *op. cit.*, p 236-256.

werknemers die het zware werk doen, bijvoorbeeld in een distributiecentrum waar de werkgever gratis pijnstillers verstrekt om het werk dragelijk te houden.²² De cultuur van veel verdienen speelt, ten vierde, bij uitstek in het hoge segment van de financiële sector. Zakenbanken, hedge fondsen *etc.* betalen veel hogere vergoedingen (vaak in aandelenopties) dan andere bedrijven voor werknemers met dezelfde opleiding. Juist dat segment is sterk ontwikkeld in de VS en het VK.

De uitwerking van de inkomensongelijkheid op de samenleving heeft wel parallellen met de gevolgen van het verlies aan banen. Mensen zien de elite zich schaamteloos verrijken, terwijl zij geen werk hebben of met twee banen nog nauwelijks rond kunnen komen. In een samenleving waar armoede vaak geassocieerd wordt met persoonlijke mislukking, verliezen mensen hun zelfvertrouwen of krijgen anderen de schuld. Wanhoop en boosheid stapelen zich op. Wanhoop uit zich in hogere sterfte aan alcohol, drugs, zelfdoding en overgewicht.²³ Boosheid richt zich enerzijds op de elite en anderzijds op zondebokken: mensen die het net zo moeilijk hebben, maar tot een andere groep behoren. 'De onbetrouwbare overheid doet niets om ons te helpen en steunt wel immigranten of gekleurde mensen.' De beschamende ironie is dat er vervolgens leiders gekozen worden die niet de mensen aan de onderkant van de samenleving steunen, maar de rijken verder begunstigen met een forse belastingverlaging. Abhijit Banerjee en Esther Duflo stellen het scherp: 'Wanneer de voordelen van economische groei grotendeels worden ingenomen door een kleine elite, kan groei een recept zijn voor een sociale ramp.'

De VS zijn in alles groter, ook in deze sociale problemen lijkt het. Aan figuur 5 te zien, zal het hier zo'n vaart niet lopen. Inderdaad is de ongelijkheid in Nederland veel lager, zijn het sociale vangnet en de zorg onvergelijkbaar met de VS en hebben wij een politiek systeem dat veel diverser is dan het Amerikaanse tweepartijstelsel. Toch heeft Nederland ook te maken met scherpere tegenstellingen en polarisatie. Dat komt deels omdat sociale problemen zich ook hier voordoen. Maar ook omdat overtuigingen en denkbeelden de wereld over schieten via traditionele media en nog meer via sociale media. Samen met een afnemende interesse en vertrouwen in feiten schieten beelden dan eenvoudig wortel, ook in landen waar de tegenstellingen wel aanwezig maar minder groot zijn.

Klimaat

Groei kan niet alleen een recept zijn voor een sociale ramp, ook en nog meer voor een ecologische ramp. De aanwijzingen voor door menselijke activiteit veroorzaakte klimaatverandering waren al wetenschappelijk onomstotelijk aangetoond, maar worden nu ook steeds sterker zichtbaar en voelbaar. Overal op de wereld groeit de schade.²⁴ Bosbranden in Australië, afstervend koraal, waterschaarste die tot oorlog en vluchtelingenstromen kunnen leiden. In Nederland volgt de ene zomer met hittegolven de andere op, stijgen de gemiddelde temperaturen en verdroogt het land.

Op Groenland blijken gletsjers volgens recente satellietmetingen veel sneller te smelten dan eerder gedacht.²⁵ Het kantelpunt waarna het smelten niet meer is te stoppen lijkt dichtbij of is mogelijk al overschreden. Als de hele ijskap op Groenland smelt stijgt de zeespiegel wereldwijd met 7 meter.²⁶ IJsplaten in West Antarctica en Oost Antarctica lijken ook dicht bij een kantelpunt te zijn. Als beide

²² Guendelsberger, E. (2019). *On the clock: What low-wage work did to me and how it drives America insane*. Little, Brown and Company.

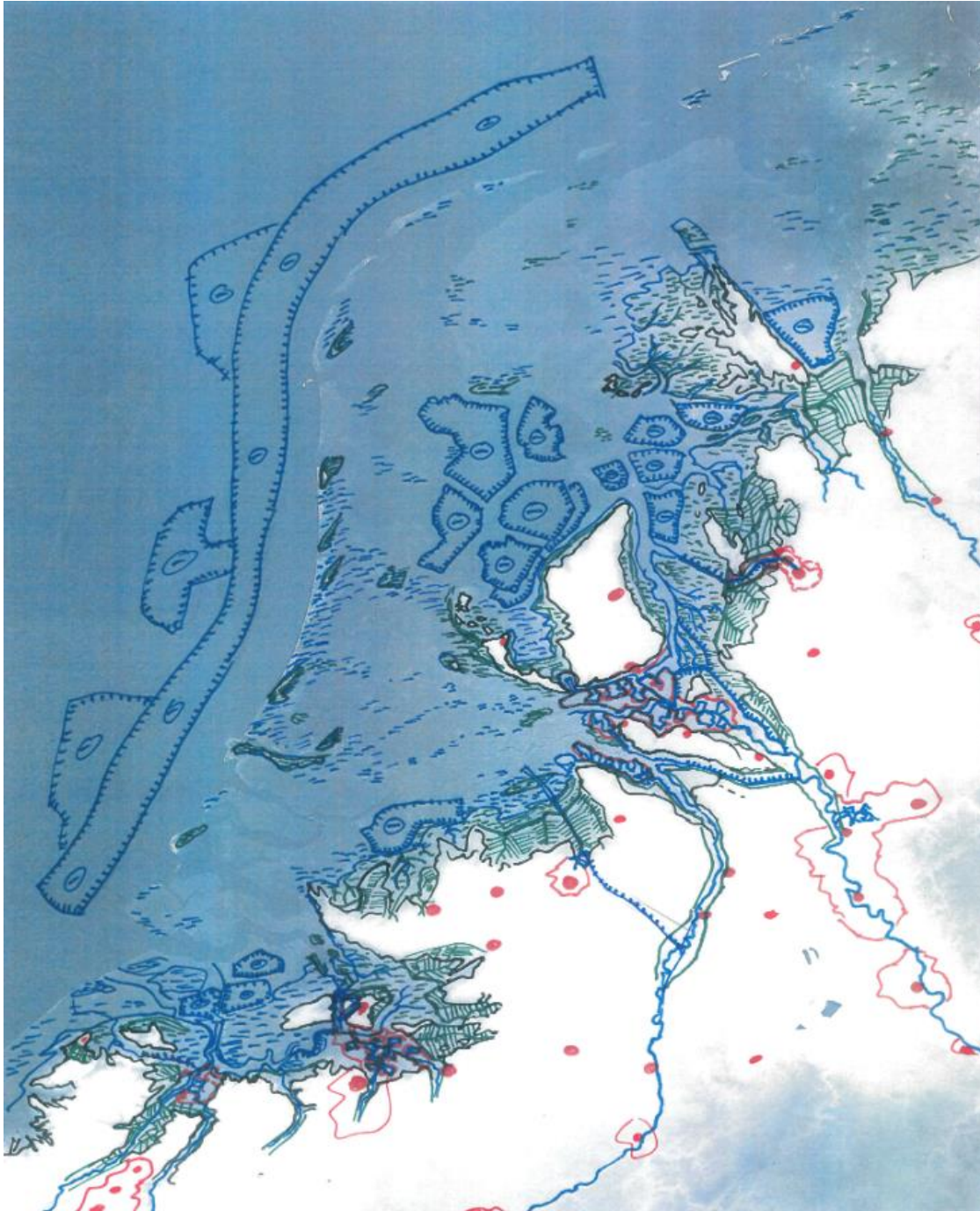
²³ Case, A. en A. Deaton (2020), *Deaths of despair and the future of capitalism*. Princeton University Press.

²⁴ Huijboom, S. (5 juni 2020), *Vijf over twaalf voor het klimaat*, [link](#)

²⁵ Speksnijder, C. (20 augustus 2020). *Groenland verliest recordhoeveelheid ijs door warme zomer*. Volkskrant, [link](#).

²⁶ Lenton, T.M., J. Rockström, O. Gaffney, S. Rahmstorf, K. Richardson, W. Steffen, H.J. Schellnhuber. *Climate tipping points: too risky to bet against*, Nature comment, 9 april 2020, [link](#).

zouden smelten stijgt de zeespiegel nog eens met 6 meter, samen met Groenland dus 13 meter. Wanneer deze kantelpunten gepasseerd zijn valt alleen de snelheid van het smelten nog te beïnvloeden. Houden we de temperatuurstijging op de doelstelling van het Parijs akkoord (1,5°C) dan duurt het 10 000 jaar. Stijgt de temperatuur 2°C dan hebben we minder dan 1000 jaar. Boven de 2°C gaat het nog sneller. Tussen de 1,5°C en 3°C gaat ook het ijs op de Noordpool sneller smelten. De Amazone, de longen van de aarde, kan verdrogen, de permafrost smelt en laat steeds meer methaan los wat een 30 x zo sterk broeikasgas is als CO₂.

*Figuur 6 Nederland in 2300 bij sterke stijging zeespiegel
Bron: Kim Cohen, Universiteit Utrecht op verzoek van Vrij Nederland, [link](#)*

Als de wereld geen maatregelen neemt kan de temperatuur met 4°C of 5°C stijgen. Daarbij hoort een zeespiegelstijging van 55 meter. Ook als dat nog 1000 jaar duurt komen we binnen twee eeuwen in

de gevarenzone. Figuur 6 laat zien hoe Nederland er in 2300 uit kan zien bij 18 meter zeespiegelstijging.²⁷ Voor de huidige kust ligt een grote sleuf in de zeebodem. In 2100 en 2200 is daar steeds meer zand opgezogen om de kustwering te versterken. Uiteindelijk is er geen duin en dijk meer tegen het water gewassen, Nederland loopt grotendeels onder. De hoogbouw van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag steekt als een soort eilandjes nog boven water. De Veluwe is een groot eiland met plaatsen als Apeldoorn en Arnhem. Breda, Tilburg, Eindhoven, Nijmegen, Enschede en Almelo liggen aan de kust of aan nieuw aangelegde polders. Europoort ligt in de Betuwe. In Drenthe is een waddengebied ontstaan.

De bevrijding voorbij

Daar staan we dan, bevrijd van armoede, van collectiviteit en van grenzen. De bevrijding lijkt zacht gezegd een beetje doorgeschoten. Onze ongekend hoge materiele welvaart put de aarde uit. Klimaatverandering vormt niet alleen een bedreiging voor onszelf, maar ook voor talloze dier- en plantensoorten. Verschillen nemen toe. Lang niet alle bevrijde individuen kunnen of willen zich handhaven in de jacht naar hun eigen voordeel. Daartegenover staan een aantal mensen, die zonder dat ze zich veel aan lijken te trekken van anderen, gigantische vermogens vergaren en toenemende (politieke) macht uitoefenen. Polarisatie groeit: op sociale media vliegen de verwijten en verwensingen in het rond. Verslepen van goederen over de wereld draagt fors bij aan CO2 uitstoot om nog maar niet te spreken van vakantiereizen naar exotische oorden en stedentrips per vliegtuig. Niet alleen goederen, maar ook virussen verspreiden zich razendsnel over de planeet.

Velen denken na over oplossingen. Een reeks recente boeken biedt een breed scala aan concrete opties:²⁸ een CO2 heffing waarvan de opbrengst door een koolstofcheque ten goede komt aan mensen die weinig verdienen; groene innovatie stimuleren; duurzaamheidseisen en belastingen opleggen aan zee- en luchtvaart; belastingen op hoge inkomens, op hoge vermogens en op hoge erfenissen; een internationaal gecoördineerd minimum tarief vennootschapsbelasting; belastingontwijking tegengaan; via ondernemingsraad meer macht voor werknemers bij grote bedrijven: nul uur contracten verbieden; de financiële sector sterker reguleren; meer ruimte voor coöperaties; een basisinkomen of basisbaan; betere publieke dienstverlening; in het verlengde van COVID-19 steun een grotere rol voor overheden en meer overheidsuitgaven; de macht van politieke lobby's inperken. Ga zo maar door, dit is slechts een selectie van alle ideeën die de ronde doen.

Verbinding vanuit het midden

Achter al die concrete opties ligt een diepere vraag. Hoe krijgen we dit gedaan, hoe en waar ontstaat en groeit de beweging? Individueel zal ons gedrag moeten veranderen. Vele maatschappelijke initiatieven, actiegroepen en goedwillende mensen pleiten voor minder ongelijkheid en zijn al actief met initiatieven om de aarde te sparen, van duurzame landbouw tot bossen aanplanten overal ter wereld.

Maar op korte termijn wint het eigenbelang gemakkelijk van het algemeen belang of lijk je als individu onmachtig iets te doen aan die immense problemen. Behoorlijk wat mensen hebben moeite

²⁷ Tekening van fysisch geograaf Kim Cohen van Universiteit Utrecht, [link](#), op verzoek van Vrij Nederland: Schuttenhelm, R. (5 februari 2019), De zeespiegelstijging is een groter probleem dan we denken: En Nederland heeft geen plan B. Vrij Nederland, [link](#).

²⁸ Zie bijvoorbeeld Banerjee, A. en E. Duflo (2019). Good economics for hard times: Better answers to our biggest problems. Allen Lane; Brink, G. van der (2020), Ruw ontwaken uit een neoliberale droom, Prometheus; Collier, P (2018). The future of capitalism, Penguin; Sandbu, M. (2020). The economics of belonging: A radical plan to win back the left behind and achieve prosperity for all. Princeton University Press; Vries, B. de (2020). Ontspoord kapitalisme, Prometheus; en de vele verwijzingen in deze boeken.

met denken op de schaal en de termijn waarop klimaatproblemen zich voordoen. Mensen veranderen moeilijk van mening, hebben er moeite mee om iets kwijt te raken en velen voelen zich achtergesteld. Verschillen tussen groepen lijken alleen maar toe te nemen. We trekken ons terug in bubbels op sociale media en verliezen het vermogen naar elkaar te luisteren. Uitgesproken meningen en complottheorieën lijken het debat te domineren. Die geluiden komen alleen wel voort uit relatief kleine groepen met grote monden. Uitgesproken meningen krijgen te veel aandacht in sociale en reguliere media.²⁹ En experimenten tonen het aan: het is eenvoudig mensen te verdelen, maar het is ook mogelijk mensen te verenigen rondom een gemeenschappelijke uitdaging en met een gemeenschappelijk doel.³⁰

De verbinding begint in het midden. Maar liefst 86% van de Nederlanders voelt zich deel van de middenklasse, het hoogste percentage van alle landen in de OESO.³¹ In het midden zijn veel mensen die niet altijd vooraan staan met een al dan niet doordachte theorie of een uitgesproken mening. Ze maken zich zorgen over polarisatie. Ze doen soms meer dan dat ze praten. Ze vinden het heel gewoon, onbaatzuchtig iets doen voor anderen. Even naar de winkel gaan voor iemand die niet naar buiten durft in deze corona tijd.³² Als vrijwilliger vluchtelingen begeleiden. Een tuintje opknappen van iemand die dat zelf niet meer kan.³³ Ze zijn soms jarenlang mantelzorger. Ze maken verbinding met elkaar in kleine stapjes.

Verbinding met elkaar in waardigheid

Verbinding komt tot stand vanuit de erkenning van ieders waardigheid en waardigheid groeit bij verbinding. Levensomstandigheden verschillen. Menigeen maakt zich grote zorgen in de corona crisis over zijn baan of bedrijf. Minstens 73000 huishoudens dreigen binnen drie maanden in grote problemen te komen als de kostwinner zijn inkomen verliest.³⁴ Mensen worden achtergesteld op grond van hun huidskleur. Of ze worstelen met overtuigingen waarmee ze hun hele leven zijn opgevoed en die nu niet langer acceptabel zijn in de samenleving. Van welke stapel ze ook gelopen zijn, hoe rijk of arm ze ook zijn, alle mensen verlangen naar erkenning en waardigheid. In Parijs helpt een sociale onderneming mensen met grote problemen in hun leven (depressie, verslaving, ernstige ADHD) aan werk dat past bij hun omstandigheden.³⁵ Vanuit de overtuiging dat extreme armoede niet het gevolg is van inferioriteit of ongeschiktheid maar van systematisch buitensluiten. Werk geven dat mensen past stelt ze in staat iets bij te dragen aan de samenleving. Ze bloeien op. Een begeleider benoemt de kerngedachte achter het project: 'Hun hele leven hebben mensen hen dingen gegeven. Niemand heeft ze ooit gevraagd iets bij te dragen.' Daar zit de waardigheid.

Door te beginnen met respect en het diepe verlangen van mensen naar waardigheid te erkennen krijgen mensen de kans opnieuw met zichzelf en met anderen verbinding te maken. Banerjee en Duflo hebben wetenschappelijk verantwoord (met controle groepen) allerlei sociale programma's geëvalueerd. Het is het waard ze wat langer te citeren:³⁶

²⁹ Roovers, D. (19 april 2019). Wie geeft de microfoon aan de gematigde stem? Volkskrant, [link](#).

³⁰ Banerjee en Duflo (2019), *op. cit.*, p 124.

³¹ Iets lagere percentages gelden voor IJsland, Denemarken, Luxemburg en Tsjechië. In Duitsland en Frankrijk beschouwt bijna drie kwart van de mensen zich deel van de middenklasse. In de VS is dit 60% en in het VK 42%. Portugal sluit de rij met 32%. Zie: OECD (2019), *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*, OECD Publishing, Paris, [link](#).

³² Voorbeelden genoeg: [Mensen van Vandaag](#) of [Doorkijkers](#)

³³ Zie het project [Sociaal Tuinieren](#).

³⁴ Vlekke, M., H.-W. de Boer, J. Weda, A. van Geen (2020) *Stresstest huishoudens*, CPB, AFM.

³⁵ Banerjee en Duflo (2019), *op. cit.*, p 317.

³⁶ Banerjee en Duflo (2019), *op. cit.*, p 322 (mijn vertaling).

Wat is er gemeenschappelijk aan een door de droogte getroffen boer in India, een jongere in de South Side van Chicago en een blanke man van vijftig jaar oud die net is ontslagen? Hoewel ze misschien problemen hebben, zijn ze niet het probleem. Ze hebben er recht op om gezien te worden voor wie ze zijn en om niet gedefinieerd te worden door de moeilijkheden die hen overvallen. Keer op keer hebben we tijdens onze reizen in ontwikkelende landen gezien dat hoop de brandstof is die mensen doet gaan. Mensen definiëren aan de hand van hun problemen is van de omstandigheden de hoofdzaak maken. Het verloochent de hoop. Een logisch antwoord is dan om zich in deze identiteit te hullen, met verraderlijke gevolgen voor de maatschappij in het algemeen.

Gezien worden voor wie je bent en iets bijdragen aan de gemeenschap versterken het gevoel van waardigheid. Mensen hebben een diepe psychologische en sociologische behoefte ergens bij te horen. Daarom is het essentieel om nieuw perspectief te geven aan degenen die zich buitengesloten voelen op grond van uiterlijke kenmerken, doordat ze geen volwaardig werk meer hebben of waar dan ook door. Ieder die de afgelopen decennia deel heeft uitgemaakt van succesvolle emancipatiebewegingen zal dat kunnen beamen.

De grote uitdaging is om de verbinding met elkaar te vinden in een pluriforme samenleving. Die verbinding is altijd gelaagd, bij de een voel je je meer thuis dan bij de ander. Verbinding groeit als we beseffen dat we meerdere identiteiten hebben en dat de ene identiteit kan helpen om contact te leggen wanneer het schuurt op een andere identiteit.³⁷ Dat is een deel van het verhaal van verbinding met elkaar vanuit het midden. Een ander deel is eerlijk vertellen dat het samenleven met de ander moeilijk is, dat kwetsuren op de loer liggen. In een prachtig essay pleit Bas Heijne om broederschap echt inhoud te geven.³⁸ Door de veiligheid van onze eigen overtuigingen en onze vertrouwde wereld te verlaten en de wereld van de ander op te zoeken. Een gemeenschap opbouwen met de ander die ons zo vreemd is. Onszelf verliezen voedt de hoop om onszelf vernieuwd te vinden in verbinding met de ander.

Met de aarde als deel van het geheel

Strekt de hoop zich ook uit tot de aarde? Veel mensen voelen zich verbonden met de aarde en de natuur om zich heen. Ze genieten van een wandeling in de natuur of een natuurfilm. Meer dan de helft van de Nederlanders over alle generaties ziet klimaatverandering als een van de grootste problemen waar ons land voor staat.³⁹ Tachtig procent van de bevolking is het er mee eens dat menselijke activiteit de oorzaak is van klimaatverandering. Mensen hebben iets over voor een mooiere wereld waarin hun kinderen en kleinkinderen kunnen komen te leven.⁴⁰ Ze willen daar best iets voor doen en iets voor laten. Het helpt als dat eerlijk gebeurt en de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen. Maar is het genoeg? Om het klimaatdoel van 1,5°C opwarming te halen zijn majeure veranderingen nodig in onze levenswijze. Technologie en hartverwarmende kleinschalige initiatieven helpen, maar gaan het niet redden. Onze energie-intensieve consumptie moet terug.

Het is nodig het groeiparadigma een ander frame te geven. Economische groei wordt vaak geassocieerd met hebzucht. We willen steeds meer en daarom 'moeten we wel groeien'. Maar in een heel ander perspectief komt groei voort uit de verbazingwekkende menselijke verbeelding en creativiteit. Mensen kunnen een medische behandelmethode ontwikkelen of een smartphone

³⁷ Gelauff, G. (29 augustus 2019). Wees niet bang voor grenzen. NieuwWij, [link](#).

³⁸ Heijne, B. (2020). Mens / onmens. Prometheus.

³⁹ Gelauff, G. (3 december 2019). Niet tegen maar met babyboomers. [blog](#).

⁴⁰ Zie ook: S. Huijboom (25 november 2019), Hoe ga je klimaatopwarming straks uitleggen aan je (klein)kinderen?, [blog](#).

verzinnen, iets totaal nieuws. Mensen bedenken nieuwe manieren om iets slimmer en goedkoper te maken. Die creativiteit valt te transformeren naar een hele andere manier van energie-extensief groeien. Groei in kwaliteit in plaats van kwantiteit, in persoonlijke aandacht voor elkaar, in zorgverlening, in spel en ontspanning, groei in verbinding en misschien zelfs wel groei in waardigheid.

Kunnen we nog dieper gaan, naar de verbinding met de aarde? Want we zijn deel van de aarde. Natuurfilosoof Matthijs Schouten stelt: we zijn geen eigenaren van de natuur, geen beheerders van de natuur, zelfs geen partners van andere levende wezens, maar nog een stap verder we zijn deel van de natuur.⁴¹ We zijn niet *in* deze wereld maar *van* deze wereld. Dat creëert een verbinding met al het leven op aarde. Dan raakt uitsterven van het koraal door ons handelen ons midscheeps. Dan willen we bijdragen aan een wereld waar een plek is voor alle levende wezens.

Het is hoog tijd voor verbinding. Verbinding met de aarde, verbinding met elkaar en verbinding met onszelf. Die drie soorten verbinding horen bij elkaar. Sterker nog we moeten de drie soorten van verbinding met elkaar verbinden. Want als deel van de aarde vinden we elkaar en onszelf. Verbonden met elkaar kunnen we bouwen aan een mooie aarde waar we tot onszelf kunnen komen. Als we echt onszelf zijn realiseren we ons dat we sociale wezens zijn en dus bij elkaar horen en dat we iets kunnen betekenen voor de wereld.

Verbinding in de praktijk

Het verhaal van verbinding is het verhaal van redelijkheid, van waardigheid, van erbij horen, van creativiteit, van deel zijn van, van bijdragen aan en van hoop. Dat verhaal moeten we elkaar meer vertellen. Maar vooral moeten we iets gaan doen. Naast alle persoonlijke en maatschappelijke initiatieven is de overheid daarvoor onmisbaar. In onze democratie komen we dan uit bij de politiek en bij onszelf als burger en kiezer.

De overheid kan om een aantal redenen verbindingen met de aarde en met elkaar stimuleren. De overheid lost coördinatieproblemen op. Maatregelen verplicht stellen en handhaven (geen kleinigheid) voorkomt free rider gedrag. Burgers binden zich samen aan de paal en stappen zo over hun eigenbelang en onmacht heen. De overheid kan belangrijke thema's aan elkaar koppelen, zoals klimaatmaatregelen die de lasten eerlijk verdelen tussen burgers onderling en tussen burgers en bedrijven. De overheid vormt een tegenmacht, bijvoorbeeld tegen de macht van grote bedrijven. De overheid kan een moreel beroep doen op de samenleving met een visie op de aarde, de huidige samenleving, en de leefwereld van toekomstige generaties.

Daar staan natuurlijk allerlei imperfecties tegenover. Het proces van geven en nemen in onderhandelingen tussen partijen hoeft niet tot de maatschappelijk optimale uitkomst te leiden. De overheid staat onder invloed van lobby's. Politici zijn er soms niet wars van om persoonlijke belangen voorop te stellen of om te manipuleren met informatie. En niet in het minst, verkiezingen vormen een afspiegeling van persoonlijke opvattingen en het eigenbelang van kiezers, die voor een aantal burgers nu net een hinderpaal vormen om verbinding vorm te geven. Daarmee lijkt de slang in zijn eigen staart te bijten.

Bovendien wijst een verkiezingsstrijd op alles behalve verbinding. Het gaat dan om een politieke partij te profileren ten opzichte van andere partijen, om kiezers te overtuigen. Soms juist door een beroep te doen op puur eigenbelang.

⁴¹ Schouten, M. (13 november 2017). Who do we think we are? Attitudes to nature and our future, TEDx Apeldoorn, [link](#).

Of ligt het toch anders? Politieke partijen lijken het steeds meer eens te worden over de noodzaak van een krachtiger overheid.⁴² Een aantal partijen van verschillende kanten van het politieke spectrum haalt Mariana Mazzucato aan.⁴³ Zij pleit voor een ondernemende overheid, die gericht investeert in innovatie om maatschappelijke doelen te bereiken. In een mooi essay stellen Ben Dankbaar, Raphael Smals en Geert Vissers dat er alleen meer nodig is dan het aanjagen van technische innovatie.⁴⁴ Om draagvlak voor gedragsverandering te krijgen is het noodzakelijk technische innovatie te verbreden tot sociale en politieke innovatie.

Overeenstemming over overstijgende uitgangspunten zou een vorm van politieke innovatie kunnen zijn. Stel dat (het merendeel van de) partijen onderschrijven dat ze willen luisteren naar de stem van het brede midden. Dat ze staan voor redelijkheid en nuance. Dat ze de waardigheid van elke Nederlander voorop stellen. Dat daarom iedereen er bij hoort in ons land. Dat ze beseffen dat er maar één aarde is waar mensen deel van uit maken. Dat ze onderkennen dat veel Nederlanders willen bijdragen aan een mooiere wereld.

Die uitgangspunten van verbinding bieden nog heel veel ruimte voor een verkiezingsstrijd. Want partijen kunnen concrete maatregelen om deze uitgangspunten te bereiken heel verschillend invullen. Het is dan aan de kiezer om te toetsen hoe die maatregelen aansluiten bij diens weging van de uitgangspunten en andere politieke voorkeuren. Alleen is er met die uitgangspunten wel een gemeenschappelijke uitdaging en een gemeenschappelijk doel om mensen op te verenigen.

Een burgerpanel vormt een andere vorm van politieke innovatie. Recente voorstellen voor een burgerpanel over klimaatoplossingen kunnen een goede manier zijn om een breder draagvlak te ontwikkelen voor de benodigde verandering van levenswijze.⁴⁵ Bij andere complexe maatschappelijke problemen heeft deze methode om 100 willekeurig gekozen burgers zich intensief in een kwestie te laten verdiepen zijn waarde bewezen. Door deskundigen te raadplegen kan het panel bijvoorbeeld de potentie van technologische innovaties inschatten en dan vooral de vaak onderschatte kwestie van opschalen. Wat kost het aan inspanning, middelen en tijd om een beperkt aantal elektrische auto's op te schalen naar het hele wagenpark, het merendeel van de huizen in Nederland duurzaam te isoleren, de landbouw breed te verduurzamen?

Een burgerpanel over verbinding gaat een stap verder en integreert de vraagstukken waar we voor staan. Hoe zien we onze verbinding met de aarde? Welke veranderingen zijn nodig in onze manier van leven? Hoe omschrijven we een nieuw frame van economische groei dat uit gaat van creativiteit? Wat betekent het als we zeggen dat we ieders waardigheid vooropstellen?

Overstijgende uitgangspunten en een burgerpanel zijn twee mogelijke stappen in politieke innovatie richting de zo nodige verbinding met de aarde, met elkaar en met onszelf. Alles behalve gemakkelijk. Misschien wel een utopie. Of de laatste hoop voor de leefwereld van alle levende wezens die na ons komen.

⁴² Lievisse Adriaanse, M. en M. Stellinga (12 september 2020). De staat mag weer bijsturen. Maar hoe?, NRC, [link](#).

⁴³ Mazzucato, M. (2015) de ondernemende staat. Waarom de markt niet zonder overheid kan. Nieuw Amsterdam.

⁴⁴ Dankbaar, B., R. Smals en G. Vissers (2020). Maak van het klimaatprobleem geen 'maanlanding', Socialisme & Democratie, 2020/4, [link](#).

⁴⁵ Diederiks, E. en A. Offerhaus (21 augustus, 2020), Kom maar door met de burgerklimaatop, Volkskrant, [link](#); Roovers, D. en E. Rovers (3 juli 2020). Laat burgers politici helpen: organiseer een burgerberaad, NRC, [link](#); Marijnissen, H. (17 november 2019), Als je het aan de burgers vraagt, moet de luchtvaart van al die kortingen af, Trouw, [link](#).